Зоран Миладиновић

НИШКА ИЗДАЊА ЧАСОПИСА "ДЕЛО"

(Српска периодика на почетку првог светског рата)

У тренутку избијања Првог светског рата, Србија је имала деветнаест дневних листова и на стотине листова и часописа који су излазили недељно или двонедељно у свим већим градовима. Највише листова је излазило у Београду, чак седамнаест од деветнаест дневних листова, као и већина других периодичних издања. Када је Аустроугарска 28. јула 1914. године објавила рат Србији, престало је да излази пет дневних београдских листова[1)] док су многи листови смањивали обим или излазили нередовно. Ипак, све до почетка 1915. године, уз стално присутну опасност од аустругарског бомбардовања и војних напада, штампају се дневни листови *Правда*, *Пијемонт*, *Политика*, *Балкан*, *Стража* и *Мали журнал*. За време краткотрајне окупације Београда (13 дана), крајем новембра и почетком децембра 1914. године, сви београдски листови су престали да излазе, да би након поновног ослобођења, наставили са излажењем. Велики број листова се у 1914. години преселио у Ниш, нову ратну престоницу, где су се налазиле највише државне институције и политичко вођство земље. Од београдских дневних листова у Ниш су се преселиле *Српске новине*, *Самоуправа*, *Радничке новине*, *Трибуна* и *Новости*.

Аустроугарска није само објавила рат Србији, већ је одмах кренула и у репресивну акцију против сопствених грађана који су били Срби или имали југословенска убеђења. Војне власти су преузеле управу и, уз хапшења и тортуру почеле са затварањем свих српских и пројугословенских листова у Хрватској, Словенији, Босни и Херце-

говини и Војводини. Наредбом бана, од 27. јула 1914. године, у Хрватској је забрањено излажење листова *Српско коло*, *Привредник*, *Слобода*, *Народно јединство*, *Вихор*, *Слободна ријеч*, *Ослобођење* и *Право народа*, док су у Словенији угушени *Глас југа* и синдикално гласило *Рудар*. И у Војводини су била забрањена сва српска удружења, листови и часописи попут *Летописа Матице српске*, *Заставе*, *Браника*, *Српства* и других. У Босни и Херцеговини је такође завладао терор и то много окрутнији него у другим крајевима. После атентата и прогона Срба у Сарајеву, укинута је *Босанска вила*, а њен уредник оптужен за велеиздају.

Српска књижевна периодика је са почетком Првог светског рата великим делом замрла, како у самој Србији тако и у другим пределима насељеним српским живљем. И не само то. Књижевних центара ван Србије више није било, док су писци и културни радници покушавали да преживе ратну катаклизму. Многи од њих су мобилисани, а како и не би када се зна да је мала Србија морала да, пред великом опасношћу, мобилише преко 707.000 људи, што је чинило шестину њеног становништва. *Радничке новине* су писале да се по селима и градовима Србије могу видети још само старци, мала деца и болесни, док је амерички новинар Џон Рид у пролеће 1915. године написао да је Србија земља смрти и да су сви мушкарци у Србији у војсци или су мртви. Тешко је било поверовати да у таквим околностима може доћи до обнове како штампе у целини, тако и књижевне периодике. До тога је, ипак, дошло, пре свега, захваљујући величанственим победама српске војске на Сувобору, Церу и Колубари, што је Србији донело неколико мирних ратних месеци и велике симпатије у савезничким и неутралним државама.[2)]

Културни прегаоци и јавни радници су у позадини фронта почели упорно и стрпљиво тражити начине како да сачувају листове и часописе у рату, иако је свима било јасно да је судбина штампе тесно повезана са општим војним и политичким збивањима. Осим листова који су излазили пре рата и наставили излажење у току рата, појављује се и више нових листова, чије се издавање, често, може објаснити само као велики подвиг. Прави пример сналажљивости у таквим подухватима је, свакако, појављивање листа *Бомба*, који је у сарајевском војничком затвору илегално уређивао и издавао један од атентатора на принца Фердинанда, млади типографски радник Недељко Чабриновић. Он је, заједно са осталим политичким затвореницима, тај лист исписивао руком као зидне новине. Највећи број новопокренутих листова се појављује у Нишу и Крагујевцу, а међу њима је највише војноинформативних. Типичан представник те врсте гласила је *Ратни пресбиро*, касније *Ратни дневник*, који доноси званичне извештаје

Врховне команде српске војске.[3)] Обавештења са ратишта и прилоге из рата доносе и београдски *Ратни весник* и књажевачки *Ратни одјек*.

Ниш, лагано али сигурно, постаје центар српске периодике, у коме из дана у дан, крајем 1914. и у 1915. години, јача издавачка делатност. Листови *Трибуна*[4)], *Нова реч*[5)], *Гласник*[6)], *Радничке новине*[7)], *Будућност*[8)], *Балкански гласник*[9)], *Српска застава*[10)], *Дечји дан*[11)] и други, праве лепезу разноврсних и занимљивих информативних гласила. И поред сурове ратне збиље, не недостају ни хумористички садржаји који се појављују у часописима *Дум-дум*, *Спадало* и *Хладовина*. Ратне потребе у великој мери мењају уређивачку концепцију листова, избацују се поједине рубрике и уводе нове, а цензура ограничава слободу писања у питањима важним за безбедност војске, грађана и земље. Књижевних прилога у поменутим листовима и часописима готово да нема.

У једном броју листова и часописа јављују се као уредници писци, која већ добро познати у српској књижевности на почетку двадесетог века. Тако је крајем 1914. године у Нишу покренут дневни лист *Велика Србија*, чији је директор, власник и одговорни уредник Драгутин Ј.Илић, син романтичарског песника Јована Илића, који иза себе већ има солидно уредничко искуство у часописима *Преодница*, *Србадија*, *Бранково коло* и *Балканска вила*. Лист доноси трагичне вести са бојишта и уређује се у српском националном духу. И велики српски комедиограф Бранислав Нушић покреће у Скопљу, као власник и уредник, дневни лист *Српски југ*[12)], који излази од почетка рата, па све до августа 1915. године. Двострани лист се сваког дана пре подне појављује на скопским улицама и доноси вести са фронта и о савезницима. Нушић не би био Нушић када се не би десило нешто необично, па је тако лист, у недостатку беле хартије, штампан у боји. У *Српском југу* нема књижевних, па чак ни сатиричних прилога, иако му је уредник био један од највећих српских комедиографа.

Документациону грађу за историју Првог светског рата сакупља и илустровани часопис *Ратни записи*[13)]. Занимљиво је да од 1915.године часопис има поднаслов *Илустровани књижевни лист*, што указује и на, делом, литерарну оријентацију часописа. У том периоду, уредник листа је песник и патриота Велимир Рајић, који ће, нажалост, већ у јесен, измучен болешћу и ратом, умрети у Горњем Милановцу. Часопис има занимљиву форму са устаљеним рубрикама као што су : ратна поезија, ратни дневник, са нашег војишта, са савезничких војишта, ратне слике и прилике и ратне пошалице и анегдоте. Место за књижевне прилоге је резервисано на насловној страни и, наравно, у рубрици *Ратна поезија*, где се и појављује више од четрдесет песама домаћих аутора. У целини гледано, поезија у *Ратним записима* је пригодна, пропагандна и неквалитетна. Тешко је, у том

мору бојних поклича и позива на освету, пронаћи боље стихове, а камоли вреднију целовиту песму. Творци књижевних прилога су највећим делом људи из народа, који су своја остварења потписивали презименима (Деликладић, Анђелковић, Пауновић, Ћирић, Павићевић, Пешић), именима (Стаменко, Лео, Зорка, Лела), иницијалима или их нису ни потписивали. На страницама записа срећемо и стихове знаних песника попут Владимира Станимировића и Стевана Бешевића, али ни они не успевају да часопису подаре успешнији поетски прилог. Бешевић у *Ратним записима* објављује шест патриотских песама у романтичарском маниру, што потврђује оцене Станка Кораћа да је он веома плодан аутор, родољубиви песник и закаснели романтичар.[14)] Уредник часописа Велимир Рајић објављује у листу који уређује три песме (*Радујте се мученици*, *Чека Дрина* и *Стари снови)*, у којима се од свитања српске зоре, белих орлова и размрсканих глава душманина не могу разазнати стихови исповедне и интимистичке лирике, коју је он стварао у својим љубавним и рефлексивним песмама. Изузетак који потврђује правило о слабој поезији у *Ратним записима* је песма Владимира Стаменковића *Сад мој драги на Дрини*, *на стражи* у којој песник даје топлу слику мачванског села и атмосферу устрепталог ишчекивања повратка војника. Прецизним детаљима Стаменковић успева да верно прикаже село у позадини фронта и да нам јасно каже колико и како он то село воли.[15)]

Уредничко ангажовање писаца у ратним часописима и листовима, ипак, не указује на значајније повећање књижевне периодике у њима. Ратна књижевна периодика је, још увек, у вртлогу страховите празнине која је настала нестанком *Српског књижевног гласника*, *Босанске виле, Летописа матице српске* и других часописа. Истина, све до окупације Србије 1915.године, у Нишу излази политички, економски и књижевни лист *Самоуправа*, али се префикс књижевни односи само на вести о излажењу часописа *Дело* и *Југословенски Гласник*. Више књижевних прилога има у гласилу славољубиве и патриотски надахнуте интелектуалне омладине са југословенском оријентацијом, које сасвим природно, носи назив *Југословенски гласник*.[16)] У њему сарађују Тин Ујевић, Драгутин Густинчић, Франко Поточњак, Станислав Винавер, Владислав Фабијанчић, Лујо Војиновић, Милутин Бојић, Ђорђе Тасић и други писци из југословенских земаља. Трајање *Југословенског гласника* је кратко, јер су се од августа до октобра 1915.године појавила само четири броја. Историја је запамтила овај часопис као последњи који је издат у Нишу пред бугарску окупацију јужне Србије. Пројугословенска гласила се, нешто касније, појављују свуда по свету тако да се већ те 1915. године у Њујорку појављује часопис литерарно-историјске садржине *Отац-*

бина[17)] за који пишу Алекса Шантић, Паја Радосављевић, Мићун Павићевић, Миливој Павловић, Миленко Вукићевић, Перо Слијепчевић, Владимир Гаћиновић, Прока Јовкић и други. *Отаџбина* је неговала и књижевне критике.

Тешко је, на основу скромних књижевних прилога у малом броју листова и часописа, говорити о континуитету књижевности у првим ратним годинама са предратном. У прилог овој тврдњи говори и чињеница да се у прве две године Првог светског рата појавило свега неколико књига, што указује да се престало са издавањем оригиналних књижевних дела. На том плану бележимо друго издање родољубивих песама Војислава Илића Млађег *Крвави цветови*, штампаних у Јагодини, и спев Милутина Бојића *Каин*, који је објављен у Нишу.[18)] Зато и нема дилеме да у том периоду, највећи допринос одржавању књижевне активности дају чланови редакције листа за науку, књижевност и друштвени живот *Дело*. Реч је о часопису Радикалне странке, који се први пут појавио 1894.године. Оцене да, управо, *Дело* наставља тамо где је стала *Отаџбина* Владана Ђорђевића, говоре да је часопис у првој фази излажења (1894-1899) уживао велики углед. Услед политичких борби *Дело* је насилно укинуто 1899. године, да би се поново појавило 1902. године. Од тада па до почетка Првог светског рата, часопис излази једанпут месечно и дуго година покушава да одржи извесну равнотежу са *Српским књижевним гласником*. По мишљењу Предрага Палавестре, *Дело* није у уређивачкој политици имало јасно изражен књижевни програм попут *Српског књижевног гласника*, него је отвореном сарадњом и толерантним ставом према многим писцима сасвим различитог уверења и стилског поступка успевало да ублажи и релативизује понекад исувише крути елитизам самоуверене групе '*Гласникових*' уредника и сарадника и да тиме оснажи плуралистичке претпоставке модерне културе.[19)] Власник часописа Дело, уочи Првог светског рата, био је Аца М.Станојевић, док уреднички тим предводе Драгољуб Павловић и Лазар Марковић. Почетком 1914. године, *Дело* редовно излази и задржава свој карактеристичан изглед са економским, политичким, научним, уметничким, позоришним и књижевним прегледима и запаженим књижевним прилозима. Објављене приповетке Вељка Петровића, Јосипа Косора и драме Драгослава Ненадића су потврда пажње која се у овом часопису посвећивала квалитету књижевних прилога, док избор сарадника у делу поезије (Светислав Стефановић, Сима Пандуровић, Владислав Петковића Дис, Прока Јовкић) говори да су се на страницама овог часописа, углавном, појављивали песници који нису били омиљени у *Српском књижевном гласнику*. Страна литература и филозофија је заступљена преводима Достојевског (*Браћа Карамазови*), Пјера Корнеја (*Сид*) Хегела и Жан Жак Русоа

док се у белешкама појављују прикази књига Јована Скерлића, Слободана Јовановића, Диса, Милутина Бојића, Исидоре Секулић, Вељка Петровића, Ива Ћипика, Мирка Королије и других што сведочи о живој издавачкој делатности пред рат.

У мајском броју часопис *Дело* обавештава читаоце о смрти великана епохе модернизма Јована Скерлића, а убрзо, након изласка још једног броја (јун 1914), привремено обуставља излажење због рата. Власник и уредници *Дела* Аца М. Станојевић, Драгољуб Павловић и Лазар Марковић крећу са реком народа за Ниш где обнављају часопис. Они доносе одлуку, да због празнине настале гашењем листова и часописа који су неговали књижевну периодику, *Дело* излази не једном месечно као пре рата, већ на сваких петнаест дана. Тако ће у Нишу изаћи дванаест бројева часописа у којима су прегаоци, из тада јединог српског књижевног листа, покушали да покажу како рат није крај свега и да српска књижевност и култура морају да наставе свој пут.

ЛИСТ ЗА НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ "ДЕЛО"

У уводном и програмском чланку под насловом *Ново Дело*, један од уредника часописа *Дело* Лазар Марковић, каже у првом ратном броју часописа: *Наше Д е л о, привремено обустављено због рата, продужује са овим бројем рад свој на научном, литерарном и опште културном просвећивању, улазећи у двадесету годину излажења. Као данас најстарији српски часопис Д е л о жели да и у новом времену међу првима припомогне, колико може, стварању једне културне и просвећене Велике Србије. С нарочитим обзиром на особене прилике у којима се Србија данас налази, Д е л о посвећује главну пажњу оним задацима, који уз војне напоре и успехе треба да крунишу тежњу српског народа за јединством и обезбеђењем мирног развитка народног и индивидуалног живота у свима областима материјалне и умне делатности*[20]. *Аутор подсећа да је прошло већ осам месеци напора и надчовечанске борбе са снажним и безобзирним непријатељем као и да су тих осам месеци дали неизмерне примере српске храбрости, пожртвовања и издржљивости. Нема сумње да је снага у рату спојена са ратним успесима подигла углед Србије како у земљи тако и у иностранству и да се појединац Србин осећа данас поноситим због успеха на бојном пољу, и у оцени своје отаџбине он има друкчији тон, него пре ових ратова*[21]. Лазар Марковић, ипак, упозорава савременике да те чисто психолошке појаве не треба да нас заведу. *Све победе на бојном пољу, и ако од њих често пута зависи*

опстанак земље, у погледу на културну вредност једног народа имају ограничен значај.[22)23)]

Из уводног чланка се јасно види како је уредништву *Дела* потпуно јасно да ће Србији после рата бити потребни многоструки напори у разним гранама државне, друштвене и индивидуалне акције како би се створили повољни услови за живот у миру, какви приличе просвећеном народу. Зато уредник Лазар Марковић тврди да се велика питања решавају на бојном пољу, *али као што се за рат ваља спремити и дипломатски и војнички, тако исто се и за мир ваља припремати и дипломатски и публицистички.*[24)] По његовом мишљењу, у Србији је, у последњих десет година, у разним гранама друштвеног живота и у области науке и књижевности, било и напретка и застоја али је општи утисак добар за сваког ко није песимист. Због тога се пред *Србијом отварају, у случају срећног исхода рата, лепе перспективе и зато треба и даље, као и до сада, стојички подносити све жртве и сва страховита искушења, која нам је причинио овај у сваком погледу нечувени рат.*[25)]

Видљиво је да уредништво *Дела* не објашњава, у програмском чланку, како ће часопис изгледати у ратним условима. Разлог је једноставан. Власник и уредници су одлучили да, и у рату, читаоцима понуде изглед и садржај часописа, какав је био и у предратном *Делу*. Добро познате рубрике попут *Науке*, *Друштвеног живота*, *Економског прегледа, Политичког прегледа*, *Књижевног прегледа*, *Уметничког прегледа* и *Белешки* задржавају у потпуности свој ранији изглед, док малих измена има једино у области прилога из књижевности и то, пре свега, у погледу њиховог садржаја. Важне одлике ратних издања часописа *Дело* су његова чврста структура, од које се никад и ни по коју цену не одступа, научна утемељеност чланака, пажљив избор књижевних прилога и естетски изглед што, заправо, указује да су сачувани основни квалитети мирнодопских бројева. Није то било лако остварити у ратном метежу 1915.године, што потврђују и речи универзитетског професора из Букурешта М.Јоргеа, који у писму редакцији наглашава да ће борба Срба за песнике будућности бити предмет једне узвишене епопеје, али у пост скриптуму говори и о самом часопису. *Примио сам два броја вашега лепог часописа. Његово редовно излажење* - пише професор Јорге - *са тако лепом садржином јесте још један доказ мирне енергије, коју уносите, ви Срби, у све акте вашега политичког живота. Добро се туђи и објављивати добре часописе у међувремену пред новим борбама, у којима ћете се опет добро туђи, то је доиста нешто најдивније у својој врсти.*[26)]

Научни прилози и написи из друштвеног живота нису у часопису *Дело* строго подељени и често се преплићу. Лако се запажају чланци из

којих читаоци могу више да сазнају о јужнословенским народима и крајевима где живе Срби (*Тамишки Банат*; *Националне области на западу и у Угарској; Вардарска долина; Далмација; Охрид*) као и прилози у којима се разматрају питања јужног словенства. Универзитетски професор из Загреба Фердо Шишић, па Миливоје Павловић и други научници заступају тезе о јужном словенству као јединственом културном простору и тврде да је за велику културу потребан велики народ.[27)] Тематика односа Србије са суседним и другим европским државама је у *Делу* стално присутна док о чињеници, да није прошло пуно времена од турске владавине у Србији, сведоче записи Тодора Стефановића Виловског о боравку султана Сулејмана у Београду, Синан паши и сликама Београда из времена великих турских похода. Као што се види, круг тема о којима се пише у *Делу* је доста широк, али је упадљиво мало прилога о рату који траје. Као да се у непосредној близини места издавања часописа не воде борбе које односе на десетине хиљада живота. Нема Колубаре и Цера, нема Аустро-Угара и Немаца који пале и убијају по Мачви и западној Србији и нема Бугара који, увелико, планирају подмукао напад са леђа. Чудно је, али истинито да се рат у друштвеним хроникама ратних издања часописа *Дело* спорадично помиње, а када се и појави ратна тема, о њој се говори као да се она дешава неком другом, а не српском народу. Наиме, у појединим прилозима (*Дипломатска предисторија европског рата; Рат и парламентаризам; Народна психологија и рат; Европски рат и међународно право; Индивидуализам и етатизам; О психологији народа и социологији*) говори се о рату али са једног академског нивоа и у тој мери уопштено и неутрално, да је немогуће те написе везати и за коју појединачну земљу, па ни за Србију. Изузетак је чланак о народној солидарности где се, ипак, наговештава да у земљи има погинулих, инвалида, удовица и деце без родитеља.

Политички прегледи у потпуности прате основну уредничку замисао, тако да се кроз њих читаоци обавештавају о милитаристичким ставовима немачких генерала, парламентаризму у доба кнеза Бизмарка, руској политици на истоку, симулираној неутралности Бугарске, италијанском национализму, националном кабинету у Енглеској и другим важним питањима. Занимљиво је да се у часопису, додуше ретко, појављују и *Војни прегледи* којих није било у предратним издањима. И у *Војним прегледима* се задржава академски ниво излагања, независно од тога да ли ђенерал Де Лакроа пише о јединству командовања или артиљеријски технички мајор Мил. Обрадовић о отровним гасовима и недопуштеним средствима борбе. Парадоксално је да *Економски прегледи* више упућују на ратно стање у коме се земља налази него ли *Друштвени*, *Политички* или *Војни прегледи*. У њима има драгоцених података о ратним премијама,

узроцима ажије на злато, принудној управи и попису имовине поданика непријатељских држава, политици Народне банке и улозима на штедњу, систему таксирања животних намирница и другим животиним питањима.

Сасвим је природно да наслови рубрика попут *Уметничког* или *Књижевног прегледа* упућују на помисао да се у њима разматрају проблеми уметности и књижевности. У часопису *Дело* то је само делимично тачно, јер се, на пример, *Уметнички прегледи* претежно баве проблемима језика и дијалеката. Тек у три занимљива текста сазнајемо више о глумачком умећу Илије Станојевића, катедрали Свете Софије у Охриду и мајсторству српских средњовековних неимара. На сличан начин и *Књижевни прегледи* обрађују тематику која је, мирне душе, могла да се нађе у политичкој или некој другој рубрици. Реч је о критикама књига, углавном, страних аутора који стручно разматрају одређене проблеме везане за политику светских сила, историјске околности, југословенско питање, немачку културу и руску хуманост. Само књижевна критика Душана С.Николајевића о Мерешковском, превод есеја о лорду Бајрону и приказ часописа *Југословенски гласник* указују да се аутори у *Књижевном прегледу* понекад дотичу књижевних или тема везаних за тадашњу периодиику.

У складу са традицијом српске књижевне периодике на почетку двадесетог века, и часопис *Дело* има рубрику *Белешке*, у којој читаоце упознаје са новообјављеним књигама. На тај начин је у дванаест ратних бројева овог часописа представљено, чак, осамдесет девет књига, што је веома значајно како због документарности и упућивања на библиографску грађу, тако и због, углавном добрих, критика о приказаним делима. На први поглед је видљиво да већина књига чији су прикази објављени у *Белешкама* припада страној публицистици, дипломатији и филозофији, док је издања праве књижевности, као и дела домаћих аутора, много мање. Стилски поступак уредника *Дела* у представљању књига је врло једноставан и састоји се, пре свега, у објективности казивања о књигама, али и у јасним препорукама о томе колико је нека од књига добра или лоша за српску ствар. Занимљиво је да ратна библиографија, коју Дело доноси у сваком броју, јасно указује да је Србија у 1915. години била у центру интересовања великог броја историчара, публициста и истраживача из целог света. У том контексту, уредник *Дела* прави занимљиву паралелу стања периодике у Србији и Енглеској у којој каже : *Енглески културни живот није скоро ниуколико поремећен ратом, и док ми у Србији с тешким напорима одржавамо Д е л о, једини часопис који је успео да и за време рата излази, дотле у Енглеској сви часописи настављају своје редовно излажење и третирају у приличној мери питања која се и нас тичу*.[28)]

Из Белешки сазнајемо да је српска књижевна продукција 1914. и 1915. године била изузетно скромна. али и да је каква-таква постојала. Тако нас књижевни критичар Дела упознаје са књигом *Сто басана* Милана Вукасовића (штампана пре рата), који је, иначе, стални сарадник у овом часопису . Критичар тврди да је писање басни ретка појава и да је добро што српска књижевност има представника и за ту врсту литерарних производа, поготово, што Вукасовић, заправо, *пише о људским страстима и манама и на тај начин остварује педагошку поуку којом се добре басне и одликују*.[29)] Не без поноса, уредници *Дела* обавештавају читаоце у *Белешкама* о успеху још једног сталног сарадника листа. Наиме, познати хрватски књижевник Јосип Косор је у Загребу освојио престижну Деметрову награду, што је још један прилог тези о пажљивом избору сарадника у часопису. Уредништво не пропушта прилику да, почетком маја 1915.године, јавност обавести и о смрти свог сарадника, младог и даровитог песника Проке Јовкића, који је подлегао пегавом тифусу. Нешто касније се у Белешкама са пуно пажње и пијетета пише о књижици Б.Граовца *Живот и смрт Нестора Жучног - Проке Јовкића*.

У недостатку књижевних остварења познатих писаца, *Дело* у *Белешкама* посвећује завидну пажњу делима непознатих аутора. Критичар, потписан иницијалима П.Ар., читаоцима топло препоручује књигу учитеља из Тополе Максима Радосављевића, који је објавио *малу, обичну, са 50 листа, али својом идејом и појавом, у ово доба врло интересанту књижицу*[30)]. Учитељ је у књизи *Драгоцени цветови - за венац српских победа 1912 и 1913.г.* сакупио животописе јунака из Тополе и околине, који су пали на бојном пољу или умрли од задобивених рана и болести у балканским ратовима, како би сачувао успомену на погинуле хероје. Из сличних разлога се појавила и збирка малих књижица *За наше храбре војнике*, које у Крагујевцу пише и издаје Живојин Дачић. Књижице по речима критичара *Дела* имају важан војно-васпитни циљ и треба да помогну да се уместо механичког борца добије један свесни и на жртве готови ратник[31)]. Књига, издата у Паланци, под називом *Јуначка дела, пожртвовања, подвизи коњаника Коњичке дивизије* има практичну намену да истакне најбоље војнике и њихове успехе у борби, док Ј.Миодраговић у својој занимљивој књизи *Трагични дани Београда* говори о тринаест дана аустријске владавине у престоници Србије. Реч је о занимљивом историјском документу пуном личних доживљаја и импресија. Можда је најзанимљивије издање о коме пише *Дело* епски спев Јована Маговчевића *Путем славе*, у којем аутор кроз десетерац пева о последњој аустријској инвазији на Србију и слому аустријске војске. Критичар тврди да је наша нова народна поезија већином слаба, кад се упореди са старијим јуначким песмама. *Види се да, уколико се више удаљавамо од доба у*

коме се опевају борбе појединаца, утолико песма више губи ону класичну лепоту и јединство радње. Те најновије народне песме већином су само имитација са врло мало оригиналног.[32] Ипак, више успеха у стварању народних песама има Јован Маговчевић, јер је живо и речито описао савремене догађаје па ће га, по речима критичара *Дела*, са задовољством читати и прост сељак и књижевно образовани читалац.

Период застоја у ратним операцијама није довео до штампања већег броја књига домаћих писаца, али је омогућио издавање нових превода из стране књижевности. Кроз рубрику *Белешке* сазнајемо да је средином 1915.године г. Цвијановић објавио *Де профундис* Оскара Вајлда (у преводу Исидоре Секулић), *Комичну историју* и *Кошуљу* Анатола Франса (превод Радивоја Караџића), *Пан* Кнута Хамсуна и роман Матилде Серао *Збогом Љубави*, те да Геца Кон штампа Д'анунција (*Невини*) и ново издање Толстојеве *Ане Карењине*. Вести о поменутим новим издањима допуњују и критички написи о тада мало познатом Тагореу, драмама Хенрика Ибзена, источној и модерној италијанској књижевности, песмама Емила Верхерена и француској ратној поезији. У напису о антологији француске ратне поезије, критичар *Дела* по први пут разматра питања ратне књижевности, при чему посебно наглашава : *О утицају рата на песништво и књижевност уопште за сада се још не може ништа коначно рећи. Факат је да се појавила у свима ратујућим државама нарочита ратна поезија. Кад се критички размотре мотиви песама и идеје, одмах се види да су све песме другога реда, постале под свежим и у души непрерађеним утисцима из рата. Већина њих је испевана у рову и има за предмет по који моменат из борбе са Немцима.*[33]

КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ У ЧАСОПИСУ "ДЕЛО"

Од свог првог ратног броја, часопис *Дело* објављује и оригинална књижевна дела, као што је то чинио и пре рата. Број књижевних прилога у листу није унапред одређен, нити прилози имају своје утврђено место у структури листа, мада је несумњиво да баш књижевна дела дају часопису коначну физиономију којом се он значајно разликује од других периодичних издања. У рату та одлика постаје још изразитија, пошто је у све мањем броју листова, који су успели да опстану у ратним условима, било и све мање књижевних прилога. У ратним свескама часописа *Дело* има тридесет књижевних прилога, међу којима је тринаест песама, десет прозних дела, једно драмско остварење и шест есеја. На први поглед се чини да број књижевних дела и није тако велик, али треба узети у обзир да су

власник и уредници *Дела* велику пажњу посвећивали избору сарадника за књижевне прилоге и да су са њима желели да сачувају висок ниво квалитета. Књижевни прилози имају велику важност за сам часопис и због тога што се једино у њима пише о суровој ратној збиљи и што се једино из њих може јасно сагледати да српски народ крвари у страшном рату. Тешко је проценити да ли је узрок тог опредељења у намери власника и уредника да кроз реч песника и писаца више проговоре о ратним догађајима или, једноставно, људи од пера нису ни могли ни желели да о рату говоре са висина, како су то чинили научници и друштвени радници.

Већ у првом ратном броју, читаоци *Дела* могу да прочитају причу Ива Ћипика *Збег*, која својим драматичним садржајем потпуно одудара од концепције тог издања часописа које се у осталим рубрикама бави темама као што су социјално-економске вредности Војводине, извоз злата из Србије, статистички подаци о Словенцима, дипломатска предисторија европског рата или животни пут глумца Илије Станојевића. Својим језгровитим реченицама Ћипико нас од прве уводи у стварност Србије следећим речима: *Друм, блатњав, изривен, испрекршан колосецима, дубоко у земљу утиснутим, на ивици искрзан, пропао - беше закрчен са четири реда кола, која су та у једноме правцу немилосрдно ровашила. Тешко шкрипање разних војничких кола, што брже измицаху, мешало се са цвиленьем расклиматаних сељачких таљига, таскањем волова, коња и лармом људских гласова. Из стратегијских разлога, моравска дивизија првога позива повлачила се са положаја и, у повлачењу, беше собом повукла читаве гомиле бегунаца, који нису желели да на своме прагу сачекају непријатеља. Народ га се бојао јер тај непријатељ при првоме бежању из њихова краја, побеђен, беше за собом оставио крвави траг нечувених зверстава.*[34)] Почетни исказ јасно говори да, по мишљењу аутора, стварност Србије, очигледно, није у темама поменутих научних расправа већ у збеговима, борбама и трагедији која је неумољиво обухватала све који су, те 1915. године, живели у ратом захваћеној земљи.

Централна тема кратке приче Ива Ћипика је трагедија жене из збега којој у рату умиру два мала детета. Анђелија, млада жена војника Радослава, прво је изгубила ћерку Ружицу, а онда се разболи и мали Раде кога је мајка повела у збег, како би измакли опасности. Нижу се натуралистички призори у описима зверстава окупатора и ратних страхота, али као да су све те несреће мање од трагичне судбине мајке која губи јединог сина. У тим сценама Ћипиков израз има наглашену емотивну црту која се најбоље огледа у следећим фрагментима : *Док рањеник прича, Анђелија одједном сва се стресе, чисто се препала ; ухвати Раду за главу, па му брижно завирује у очи. У својим рукама*

беше осетила дечињу клонулост ; учини јој се, да јој измиче из руку његов заморени живот и да без њене помоћи не би могао на ногама стајати. Нуди га млеком из бочице, коју целим путем у руци држи ; али дете одбија немоћним кретом главе. Његови очњи капци помодрише, а дуге трепавице тешко падају на помућене плаве очи и одрвенеле руке не могу да се у мајчиним загрљају. Мајка му греје својим дахом и уста и очи и чело, и не пушта његове руке из својих. Хтела би да му својом снагом поврати здравље ... живот. Али све узаман ! Миливоје ! - јави се брату. - Рада ће да .... И претрнувши реч, не може да каже своје мисли. - Миливоје, скрени под пут! ћ...ч Миливој похита и из кола донесе воштану свећицу. Упали је над дететом и пламен заклони својом сивом шајкачом. Њих двоје над дететом клече.... Полако уз шуштање сувог лишћа и жуборење мутне воде, без превијања, јаука и бола, мали Раде, изнемогао, као птиче, издахнуо је у мајчином загрљају. Мајка га мртва зави у нову шареницу и положи на своја кола. И тога часа, у хитњи, ћутке, оптусти своје вране плетенице ...[35)] После смрти детета, Анђелија напушта збег и враћа се своме дому, јер јој је постало бесмислено свако бекство пред непријатељем. Она са горком и језивом одлучношћу узвикује : *Због њега сам бежала! Шта ми још могу ?*[36)]

Ћипико од 1912. године везује свој живот и књижевни рад за Србију. Од тада па до 1918.године он је објавио само једну једину мирнодопску цртицу под називом *У Шумадији*, док су све остале цртице, приче, записи и песме у прози везане за ратна збивања. У балканским ратовима, Ћипико учествује као ратни извештач и о њима пише са пуно одушевљења. Почетак Првог светског рата затекао га је као дописника Пресбироа у Цариграду, али је за време рата стигао у Ниш, где му је дато српско поданство и где је постављен за окружног шумара. Занимљиво је да он, у рату, град на Нишави види као *беспослени Ниш, који је гледао на рат као што се са галерије гледа на позорницу и, према своме часовитоме расположењу, повлађивао и протествовао*.[37)] Као да је причом *Збег* у часопису *Дело*, Ћипико желео да нишкој јавности поручи како је рат нешто много страшније од испразних прича које круже по граду.

У тренутку када је у Нишу писао за *Дело*, Иво Ћипико има иза себе већи број прича, записа и цртица са тематиком из балканских ратова. Критика не гледа благонаклоно на тај део његовог стваралаштва и признаје му тек документарну вредност. *Репортаже Ива Ћипика о ратовима* - тврди Велибор Глигорић - *не крећу се даље од импресија писаних у жанру репортажних фељтона, у којима се дубље не улази у стварност рата. Очевидно да је Иво Ћипико био у за њега страном амбијенту у коме се ограничио на површина посматрања, лишен оне снаге доживљавања човека и природе коју је показао кад је*

приказивао амбијент Приморја и Заторја.[38)] Оцене Миљка Јовановића још су строжије, када каже да су *ти записи вредни као материјал за реконструкцију Ћипикове биографије. Уметнички су неуверљиви, сем у неколико епизода, а то је мало да буду вредновани као успела уметничка дела.*[39)] По нашем мишљењу прича *Збег* је једно од бољих дела Ива Ћипика из ратног периода, које се поред документарности одликује лирском нарацијом, реалистичким сликама које често прелазе у натуралне, драмским набојем у сцени умирања Анђелијиног сина и јасном антиратном поруком. Нека је то и минијатура из репортерске бележнице, опет се причи не могу одузети позитивна уметничка својства и јак утисак који оставља на читаоца . Њени недостаци су, пре свега, везани за приметну патетику у опису догађаја који су сами по себи трагични и недовољну разрађеност фабуле приче која је дата само у назнакама. Из тих елемената се и види да је прича настала у периоду, када су стваралачке могућности Ива Ћипика биле у паду.

Поред приче *Збег* Ива Ћипика, часопис Дело у рату објављује и прозне прилоге Пере.С.Талетова, Радована Тунгуз-Перовића Невесињског, Тадије П.Костића, Жив. Девечерског, Милана Вукасовића, Милице Јанковић и Андрејева. Највише сличности са причом Ива Ћипика има дело Тадије П. Костића које има наслов *Хе, хе ... издржаће то сеља*. Ратна збиља у тој краткој причи избија на видело кроз поглед српског сељака који трпељиво подноси ров, кишу, глад, одвојеност од родног дома и друге ратне недаће. Костићево дело је занимљиво како по величању издржљивости српског сељака, тако и по критици официрског кадра српске војске и племенитом разумевању мука које доживљавају непријатељски војници. Мит о непобедивости српског сељака[40)] је у ратном периоду био познат и код других аутора, али га Тадија Костић, ипак, доводи у сумњу. Он кроз речи свог јунака иронично указује како је сурова и сама идеја о људима који све, али баш све, могу издржати : *Шта не може издржати тај сеља ! Бије га Небо, преврће земљу, крши дрво и камен, пуца му ртењача, бори се са неправдом, сујеверјем, тоне у незнању, и издржи то сеља. Па му командују : На узбуну ! У рат ! Рат ! Због кућо, децо, постојбино ... за навек ! Масе јуришају, падају, ту нога, ту рука, тамо глава, дроб. Гази, јуриша, набија се на нож, крви се ... сеља.*[41)] Границе постоје. Војник у рову има два живота - један стварни који доживљава из дана у дан и други у сновиђењима, где му се указују идиличне слике завичаја, жене и деце. У међупростору између та два света, војник се по правилу сусретне са непријатељским метком или тешком болешћу. Костић покушава да поручи официрима српске војске да сеља, ипак, не може све издржати, а његов критичан став најбоље се види у опису команданта пука, који се изнад ровова шета *у закопчаном шињелу са*

повраћеном јаком изнад увета, са цитаром у устима и корбачем у руци[42]. Аутор приче *Хе, хе ... издржаће то сеља* је по професији свештеник, што нам говори да он, заиста, добро познаје своје сељаке и, истовремено, објашњава откуд у причи детаљи о хришћанском поимању противничке стране. Наиме, добродушни сељак гледајући непријатељске ровове добро схвата да су у њима исти такви сељаци као што је и он и уместо да их критикује, напада или куне, он само каже *: Није лако ни њима*.[43][44]

Хоћу да забележим историју једнога јунака који неће ући у историју[45] - каже Милица Јанковић у уводу приче *Жртве*, зато што њен јунак није био ништа више него ли поштен човек и мали трговац. Прича говори о чича Стеви, који је кренуо на фронт да спасава сина јединца, оболелог од тифуса. Успео је, отео га од смрти и дао свој живот за његов јер је, на несрећу, неколико недеља касније и сам умро од тифуса. Милица Јанковић бележи жалосни догађај кроз који даје верну слику Србије у рату. За њу јунаци нису само војници на фронту, већ и *заробљени Далматинац коме у болници лечимо ногу (ми, браћа Срби, на које је он пошао у рат и који смо га ранили и убили му брата - које би дете могло у ту истину да поверује) ; и сестра која стрепи, трза се и чека пошту, срећна кад добије писмо које је писала братова здрава рука, сестра која зна да је тане ипак брже од поште; и дечко из основне школе који сам довози дрва на пијацу; и сељанка која двема испуцаним рукама из црне земље цеди храну за своју сирочад ....*[46] Она се резигнацијом закључује да су *два највећа јунаштва - подносити лично физичке болове рана и презирати близину смрти ; и подносити душевне болове због најмилијих којима прете рана и смрт. Које је веће од та два јунаштва? Не знам. Ја волим више прво. Судбиона ми је досудила друго.*[47]

Часопис *Дело* у два наставка објављује причу Жив. Девечерског *Двобој*, чија се радња одвија на фронту али заправо има класичан мелодрамски заплет. Девечерски не види рат као Иво Ћипико или Тадија Костић. За њега су артиљеријски положаји, ровови и борбе само позорница на којој играју витезови који бране част жене, љубоморни мужеви и сплеткароши који чине све да помуте праву љубав. Не може се ни без љубавне игре и уобичајеног трагичног сплета околности, који доводи до двобоја два српска официра. Само на том месту Девечерски дозвољава да рат из позадине избије у први план. Официри су одлучили да двобој изведу тако што ће свако од њих по десет дана наизменично вршити батеријска осматрања у време најјаче канонаде што је, наравно, нека врста *руског рулета*. Да нема тог чудног двобоја, радња приче Девечерског би могла да буде смештена у било који београдски салон што би било боље, јер би се на

тај начин избегао утисак космичке удаљености садржаја приче од места збивања.

Јавност се од самог почетка Првог светског рата бавила узроцима избијања сукоба између светских сила и питањем да ли је баш Сарајевски атентат одлучујуће утицао на почетак рата. О томе су писали друштвени радници, политичари, историчари, психолози али и књижевници, који су ту тему уметнички обликовали. Занимљив одговор на питање због чега је ћесар завојштио на Србију даје у часопису *Дело* књижевник Радован Тунгуз-Перовић Невесињски кроз причу *Рудничко блато*. Јунак приче, пречанин Чича-Јова, у ретроспективном казивању објашњава да је Србија нападнута због сакривеног небројеног блага испод планине Рудник што,заправо, симболично представља укупна богатства целе Србије. Највећи квалитет приповедања Невесињског је у богатом, колоритном језику који карактерише максимална примена достигнућа народног стваралаштва, што се најбоље види из делова приповетке попут, на пример, описа јунаковог коња : *А под њим бедевија као на гори вила, витонога као срна, дугошија као лабуд, златогрива као златокоса девојка, сва пругаста као турски филцан, фркће на ноздрве и сипа пару као змај ватру, на њој се цакли свака длака као да си је уљем намазао, увија се као змија а одскаче као лопта од тврда тла : хиљаду му је златних мацарија ваљала*.[48)] У причи има пуно легенди, митова и елемената бајке са познатим устаљеним местима попут три велике препреке на путу до блага или стоглаве аждаје. Нема сумње да је приповетка *Рудничко блато* добар пример за сагледавање стваралаштва Невесињског, које је по мишљењу Предрага Палавестре *прожето епском нарацијом и сировом етнографском грађом*.[49)]

Мало је прозних прилога,у ратним издањима *Дела*, који се не баве ратом у већој или мањој мери. Један од таквих је одломак из романа *Кретени* Пере С Талетова. У поменутом роману из београдског живота Талетов обрађује урбане мотиве, отуђеност људи у градским четвртима и класну подвојеност богатог и сиромашног сталежа. Цртица познатог баснописца Милана Вукасовића[50)] *Моја жена* из циклуса *Наши доживљаји* има мисаоне и поетичне фрагменте који се складно допуњују, док изражена тежња аутора ка стварању алегорије по сваку цену доводи да повремене неразумљивости текста. Видљиво је да су прозни прилози без ратне тематике, у ствари одломци из раније објављених књига што указује да су уредници *Дела* такву врсту прилога објављивали само у недостаку оригиналних и савремених књижевних дела.

Руски приповедач и драматичар Леонид Андрејев[51)] једини је књижевник из иностранства, који објављује прозне прилоге у часопису *Дело*. У приповеци *Странац* (објављена у два наставка) Андрејев

реалистички обликује своје ликове, међу којима су најзанимљивији однарођен руски студент Чистјаков и његов колега из Србије Рајко Вукић, који бескрајно воли своју отаџбину. У једном тренутку Чистјаков случајно чује Рајка како пева *о далекој отаџбини, о њеним немим патњама, о сузама осиротелих матера и жена ; он је молио њу - далеку отаџбину, да узме њега - малог Рајка, да га у себи сахрани и да му допусти срећу, да пред смрт пољуби ту земљу, у којој се родио ; затим је певао о силној освети непријатељима, о љубави и саосећању према потлаченој браћи, о Србину Бојовићу који на грлу има дубоку црну рану ....*[52)] Кроз песму српског студента, Чистјаков спознаје шта је то љубав према отаџбини и добија жељу да и сам има то осећање. Јасна је порука Андрејева да су Срби пример патриотизма какав би он желео да види и у руском народу. Стил писања му је реторичан, уз велику примену неочекиваних поређења и парадокса.

У прозне књижевне прилоге могу да се уброје и есеји Светислава Стефановића о хришћанству и новој религији, који добијају упадљиво велики простор у часопису *Дело*.[53)] У есејима је дата оштра критика хришћанства због учења о презирању живота (које је немогуће), вечној награди (које је понижавајуће) и целом наивном погледу хришћанства на свет добра и зла и свет уопште због чега се *у самом бићу хришћанства налазе елементи који га чине мртвим, нужно преживелим и који не дозвољавају да оно и даље живи у души људи*.[54)] Стефановић има оригиналан поглед на свет и неограничену веру у снагу новог човека који у себи носи дух сазнања. По узору на десет божјих заповести он прописује десет правила мудрости за живот и за сваки дан. Међу њима има јако занимљивих правила попут, на пример, осмог које гласи *Буди усамљен, јер си јединствени и јер се и најјединственији губи у гомили. Усамљен је сваки вис*.[55)] Објављивање рефлексивних, духовно радозналих и, у суштини, антирелигиозних есеја говори о демократичности и слободи објављивања најразличитијих гледишта у часопису *Дело*.

Драмски рад у овом часопису представљен је само кроз епизоду из српско-аустријског рата *Хеј Словени*, коју је написао књижевник и драматург Српског народног позоришта Риста Ј. Одавић. Радња епизоде догађа се на дан уласка српске војске у ослобођени Београд (после краткотрајне окупације од стране аустро-угарске војске), док су њени главни протагонисти млади гимназијалац Слободан, аустро-угарски потпуковник Фердинанд фон Мах и аустро-угарски официри из Чешке, Словеније и Хрватске. Официри из словенских земаља стају уз Слободана док на клавиру изводи мелодију будуће химне *Хеј Словени* и отворено се супростављају аустријском потпуковнику. Нема сумње да се драмска епизода Ристе Одавића својим садржајем одлично уклопила у настојања југословенског

покрета, који је имао снажно упориште у Нишу почетком 1915.године. Квалитет дела није на високом нивоу јер епизода обилује празним дијалозима и зато што Одавић у обликовању ликова користи упадљиву црно-белу технику.

Проза и поезија су у ратним бројевима часописа *Дело* скоро подједнако заступљене. Поезија, као ни остали књижевни прилози, није имала устаљено место у листу, нити је био познат број песама које ће се појавити у неком броју. Има бројева без песама[56)] док би у понеком броју осванула и по три поетска прилога.[57)] Први песнички прилог у ратним издањима Дела објављује М.П. Стефановић, који песму *Епитаф* посвећује погинулом артиљеријском капетану Живојину Завишићу. Песма нема сличности са, на пример, добро познатим написима на крајпуташима, већ је писана у сентименталистичком тону. Аутор нас уверава да је погинули капетан у себи носио многе врлине, као што су *срце Дон Жуана, младост и лепота и дух Д'Артањана и храброст јунака из старих романа*.[58)] Уметнички квалитети песме нису на нивоу песничких прилога у предратном *Делу* и једино посвета песме подсећа да је она писана у ратном периоду. Стефановићеви стихови, и поред актуелне ратне посвете, враћају нас у давно прошла времена средњовековних витезова и дама које чекају по замковима. У прошлост су загледани и стихови песме *Есамир*, коју је написао Т. Ђукић. У први мах песма очарава својом мистичношћу, љупкошћу и музикалношћу, али је у њој тешко пронаћи још неке вредније елементе. Аутор има оригиналну идеју, коју не успева да до краја оствари у песми, јер у тежњи да буде симболичан и дубок ствара стихове који су нејасни.

У наредним бројевима часопис Дело почиње да објављује познатије песнике него ли што су М.П.Стефановић и Т.Ђукић. Нажалост, песма *Ноћ* Проке Јовкића објављена је поводом његове смрти од пегавог тифуса. Уредници *Дела* нас у рубрици *Белешке* обавештавају да је њихов вредни сарадник, млади и даровити песник подлегао тешкој бољци и да је *поред других небројених жртава овог рата и пок. Јовкић животом платио нашу борбу за национално ослобођење и уједињење*.[59)] Прока Јовкић пише доста у рату и објављује песме у њујоршкој *Отаџбини* и другим листовима. Постхумна песма, објављена у *Делу*, прожета је хуманим осећањима, љубављу за друге и трагањем за правдом, истином и савршенством. Она има недостатке који, углавном, прате његове бројне стихове пуне *жучног бунтовништва и субјективно-религиозног мистицизма*[60)], али и стихове који искреношћу дирну читаоца.

Средином лета 1915.године појавила се на страницама Дела песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915. године*. Дис је са њом, очигледно, желео да песничким језиком направи резиме прве ратне

године. Рат је по њему започео пошто *Два вечита орла : слобода и сила, Запеваше песму крвавих открића*,[61] при чему је орао слободе српски народ, а орао силе нападач. Слика Србије захваћене ратом је суморна *Опет нам је земља тешка ко тамница, Помрчина густа насред груди лежи. И варош и вода, брдо и равница - Све је једно данас, све гробови свежи*.[62] Песник види да у природи цветају брескве, веселе и сретне, али и да је свуда завладала жалост. Он се пита *Које ли је доба ове ноћи црне?*.[63] Песма је писана после победа на Церу и Колубари због чега песник и одговара *Изгледа, дубина мрака да се губи*.[64] Са изразом *изгледа* Дис је показао несигурност и неверицу у скори завршетак рата и победу, да би своју стрепњу још више подвукао тако што се и у последњој строфи још једном пита *Које ли је доба смрти и ужаса?*.[65] Песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године* није песимистичка, барем не у смислу песимизма који срећемо у његовим предратним песмама. У њој има мотива о којима је Дис пуно писао као што су гробови, мрак, звезде падавице, космос или смрт. Те појаве Дис види и у ратној Србији, али његова порука је да оне нису разлог за безнађе и предају већ да су то жртве које треба дати *по путу што води престолу слободе*. [66] Колико год се трудио да стиховима друге ободри, Дисова визија личне будућности није блистава. Он је у страху пред будућим догађајима што, показало се, није било без основа.

Чудна је, али истинита чињеница да најзаступљенији књижевник у ратним бројевима часописа *Дело* није неки српски писац, већ хрватски песник Јосип (Сибе) Миличић. Он је пред рат већ ушао у покрет југословенске националне омладине, док својим песничким делом све више постаје део српске литаратуре. Први светски рат га је затекао у Нишу где активно ради у југословенском покрету, пише и објављује. У *Делу* су 1915.године објављене четири његове песме. Песникова врела јужњачка крв и необуздани темперамент се јасно огледају у *Песми чудноī Робинзона* и *Песми бродоīраديтеља*, које су тематски везане за Миличићев родни крај на острву Хвару. Из сваког реда ових песама избијају топли осећаји и љубав према месту рођења и људима који тамо живе. Миличићеви стихови су лагани, витки, разиграни и прозрачни што се добро види чак и у сентименталној песми попут *Жалбе једне бедне ґране*, док се у *Песми подневноī звона* указује још један квалитет његове поезије, а то је звуковност. Песме Јосипа Миличића писане су екавским правописом и немају било каквих додирних елемената са ратом.

У српској књижевности на почетку двадесетог века жене нису биле значајније заступљене, али добар део песничких прилога у часопису *Дело* (четири) написале су, управо, припаднице лепшег пола. Милица Јанковић се у часопису, поред приче *Жртве*, јавила и песмом у

прози *Јоргован* у којој исповедно и сентиментално тугује за умрлом сестром. Због великог губитка она губи веру у божју праведност *Ја, кад бих веровала, не бих волела Бога, који ми је узео сестру. Ја сам некад много веровала у Бога. Сад више волим да не верујем, него да мрзим Бога*.[67)] Сестринска љубав је сама по себи дирљива, али Милица Јанковић као да претерује у плачљивости, патетици, па зашто не, и у приватности свог бола. Мотив јоргована у коме њена сестра наставља да живи понавља се десетак пута, а сама реч *јоргован* се, у не тако дугој песми у прози, појављује двадесет три пута.

Бол за изгубљеним вољеним бићем мотивисала је и Исидору Секулић да напише песму у прози *Тихе строфе*, коју је посветила погинулом Станиславу Сондермајеру. Из песме сазнајемо да је Станислав волео Србију и слободу *у тешко, строго време, које само у проливену крв верује*.[68)] Један једини метак је јунака одвео у смрт, а Исидора у последњим акордима своје песме каже *Свирам дакле и певам белу елегију твог имена, и гласећи твоју славу, сваки дан све већу, кријем да је рана моја за тобом сваки дан све шира*.[69)] Стихови песме *Тихе строфе* су елегантнији и префињенији, него ли у *Јорговану* Милице Јанковић и поред тога што имају сличан лични и исповедни тон. Начин на који Исидора пише о свом болу је достојанственији, зато што она никад не прелази ону линију пристојности коју треба имати у приказивању туге пред другим људима. Постоји још једна велика разлика између две песме у прози, а то је да из песме Милице Јанковић ништа не можемо да сазнамо о њеној умрлој сестри, док из Исидорине Тихе строфе сазнајемо много о Станиславу Сондермајеру. Као на биоскопском платну се појављује слика младића и јунака *недораслог, нежног, са диадемом чистих дечијих очију и са умиљатом дечијом душом који се у бурно време прихватио свог задатка и кога је судбина мртвом својом руком повела у рат*.[70)]

Јелка Лукићева у часопису *Дело* објављује песму у прози, под насловом *Враћање моме Брами*. У последњем ратном броју часописа, појављује се и Јелкина песма *Екстаза* кроз коју песникиња потврђује своју опседнутост источњачком религијом и митологијом. Стил писања Јелке Лукићеве је срцепарајући, а као илустрацију ове тврдње наводимо њен лирски исказ о растанку са вољеним човеком *Кад смо се оног тужног, проклетог, страшног дана растајали за вечно, гордо кријући сузе и сваки израз бола - да се одали не би - тада сам умрла драги, умрла потпуно вечно. Јер, када умрех за тебе : умрех и за свет цео ; умрех и за себе саму .... Права је смрт то била - животу ни трага не беше....*[71)]. Уреднички критеријуми у часопису *Дело* су, из неког разлога, потпуно затајили у случају Јелке Лукићеве.

Објављујући песму фламанског лиричара Емила Верхарена *Господар*, уредници *Дела* су, слично као и код прозних прилога,

направили један изузетак. Верхарен је једини страни песник који се у рату појављује у часопису. Сама песма, коју је са француског превео Мирко Дамњановић, говори о борби за власт и политичким играма. Тешко је поверовати да се о раду скупштине могу писати озбиљне песме, а камоли да оне буду занимљиве и добре. Творац песме *Господар* у томе успева захваљујући снази свог исказа и слободном стиху, који користи на прави начин. Верхаренова песма је још једна потврда чињенице да су у часопису *Дело* песме у прози и слободан стих заузимали запажено место.

Анализа књижевних прилога у ратним нишким издањима часописа Дело, који су излазили 1915. године, указује да уредништво није значајније одступило од предратне уређивачке политике. Аутори прилога су познати књижевници и места за анонимце или аматере није било. Подробнијих сазнања нема само о песницима Т.Ђукићу и М.П. Стефановићу, мада се за овог другог може претпоставити да је реч о Милошу Стефановићу који је годину дана касније писао и за крфски *Забавник*. Из различитих разлога за *Дело* не пишу Алекса Шантић, Јован Дучић, Милан Ракић, Вељко Петровић, Сима Пандуровић и други, али то не говори да треба потценити списак сарадника часописа. У прозним прилозима се поред Ива Ћипика јављају писци који можда не спадају у врх српске прозе, али су својим делима много учинили на плану развоја приповедачког стила и реалистичког поступка у модерној српској књижевности. Сличне оцене могу се дати и у избору сарадника за прилоге из поезије и драме. Уосталом, треба бити објективан и рећи да у ратном метежу није било лако пронаћи сараднике који су познати писци и који у том тренутку желе да пишу. Од страних књижевника објављени су преводи приповетке Леонида Андрејева и песме Емила Верхарена, што је представљало позитиван допринос квалитету књижевног стваралаштва у листу.

Важна одлика књижевних прилога у *Делу* је да се у њима рат много више појављује и објашњава, него ли у осталим рубрикама часописа. То, поготово, важи за прозне и драмске прилоге у којима аутори успевају да читаоце приближе актуелним ратним дешавањима и свим страхотама које рат доноси. Песници су се мање бавили ратом (Дис и Исидора Секулић), што говори да је прозни израз више одговарао књижевницима за описивање актуелних догађаја. У целини гледано, аутори књижевних прилога у *Делу* осетили су потребу да уметнички проговоре о рату, што су, са више или мање успеха, и учинили на страницама часописа. Неки су, попут Ћипика, Диса и Тадије Костића, успели да дају реалну слику свега што се у Србији дешавало те ратне године.

Међу књижевним прилозима се својим квалитетом и актуелношћу издвајају прича Ива Ћипика *Збег* и песма Владислава

Петковића Диса *Пролеће 1915. године*. Код осталих аутора је квалитет књижевних прилога често знао да падне испод нивоа, који су, рецимо, имали књижевни прилози у *Делу*, пре рата. Овог пута нећемо набрајати објективне и добро познате околности које су довеле до пада квалитета књижевних прилога, већ ћемо навести занимљиво објашњење Милице Јанковић. На крају своје приче *Жртве* објављене у *Делу* почетком јула, 1915. године, она каже *Ето, то је та проста историја, казана онако како се догодила. Чини ми се да бих после, док прежалим тога човека који готово мене није ни познавао, могла написати о њему врло лепу приповетку. Па ипак нећу да одлажем. Јер ми изгледа да су ови прости догађаји баш у својој свирепости лепи и узвишени и да омлађен и скрхан буром јаблан не треба китити вештачким лишћем и цвећем. Нека ова мала историја оца који је примио смрт зато што је дао живот остане сасвим истинита и нека у својој голој величини и неулепшаном болу уђе у људска срца ....*[72]. У светлу ових размишљања постаје јасније зашто су, у то тешко доба, писци богати инвенцијом заћутали. Истина је постала већа и необичнија од сваке маште и није необично што су неки књижевници мислили да је у том периоду најважније *преписати догађаје који се око нас дешавају, забележити их да се не изгубе, оставити их потомству као грађу. Будућност ће моћи од садашњих јаука да начини песму. Она ће умети од наших јунаштва да испева епопеју*.[73] Из Милице Јанковић као да проговара већ годину дана упокојен Јован Скерлић *Писати историју једног човека, трагедију једнога живота, измишљати догађаје једнога романа - како је све то сад ситно, ништавно! Дођите у нашу болницу : свака постеља једна отворена књига, сваки живот историја, сваки човек трагедија. Отидите у један ров, - на једно гробље, - или на једно поље после битке... Загледајте у очи онима који су још остали живи ....*[74]

Највећа ратна искушења тек су се надвијала над Србијом и Црном Гором. Почетком октобра, 1915.године снаге, којима је командовао немачки генералфелдмаршал Аугуст фон Мекензен, крећу у велику концентричну офанзиву према Србији. Српски војници су приморани да се повлаче према југу а са њима се крећу десетине и десетине хиљада цивила. Бугари ударају са истока у леђа српске одбране. Војна ситуација је безизлазна зато што је пресечен и правац извлачења према Грчкој. Српска војска одбија да положи оружје и повлачи се према Космету а са њом и бројне српске избеглице. Крајем новембра краљ, влада и Врховна команда српске војске, доносе одлуку да војска крене у извлачење преко Албаније, у циљу избијања на море и придруживања савезницима. Тај поход, незабележен у историји ратовања, запамћен је у традицији српског народа под речитим именом *Голгота Србије*.

Последњи број часописа *Дело* објављен је у Нишу 1.септембра 1915.године. Није било више никаквих могућности да се настави са његовим излажењем, као што нису могли да опстану ни сви остали листови. Српска штампа је у тим драматичним даним делила судбину земље и свог народа. Угасили су се присилно сви српски листови и часописи. Настала је празнина у обавештавању, а у недостатку поузданих вести ширила су се разна нагађања о одлукама Врховне команде и судбини српске војске. Због тога је и било је покушаја да се за време повлачења српске војске према Албанији, покрену нови информативни листови. Тако је изашло седам бројева листа *Косово*, који су у Косовској Митровици издавали Душан Наранџић и Душан Богдановић. До краја 1915. године, Србија је окупирана и на њеној територији није било листова и часописа осим окупаторског листа *Београдске новине*[75)], који је од 15. децембра почео да излази у Београду. То је било званично гласило Гувернмана, које ће касније добити и подлистак за културу с називом *Авала*. Срби ће своја гласила оснивати 1916. године на Крфу, у Бизерти, Солуну и у другим савезничким местима. Међу њима неће бити листа за науку, књижевност и друштвени живот *Дело*.

---

1) Престали су да излазе лист Народне странке *Српска застава*, лист самосталних радикала *Одјек* и информативни листови *Штампа, Звоно и Трговачки гласник*

2) Колико је порастао углед двеју малих балканских држава говори и то што је једна културна струја Италије водила пропаганду за улазак своје земље у рат користећи имена Србије и Црна Горе.Представљајући визуелно своје тезе, Маринети и његови футуристи су у графичком приказу зарађених табора са именом *Футуристичка синтеза рата*, на првом месту прве колоне ставили име *Сербиа* а на другом месту друге колоне *Монтенегро.* Оба имена су се нашла на позитивној страни где су пропраћена са три атрибута - независност, амбиција и неустрашивост. Руковођен истим разлозима и Габријеле Данунцио је у јесен 1915.године спевао *Оду Србима*.

3) Лист *Ратни дневник* је почео да излази јула 1914.године у Ваљеву, али је убрзо премештен у Крагујевац где се налазила Врховна команда српске војске. Уређивао га је Влада М.Анђелковић. Као званичан билтен о операцијама српске војске У Првом светском рату, представља драгоцен извор за историју. Касније је обновљен у Солуну 1916.године, где је излазио до краја рата.

4) Лист *Трибуна* је у политици заступао радикални програм и сем званичних извештаја, нема занимљивијих прилога

5) Свакоднени независтан лист који је од стране власти забрањен августа 1915. јер је на својим страницама обелоданио познату пекарско-опанчарску аферу.

6) Информативно, социјално и културно гласило које је престало да излази услед уласка бугарске војске у Ниш. Сматра се настављачем *Нишког гласника* из 1900.године.

7) Једини социјалистички дневник који из броја у број прати све невоље с којима се суочила мала земља у великом рату.

8) Лист *Будућност* је незванични настављач мисије партијског дневника *Радничке новине* које су биле забрањене. Као антиратни, социјалистички лист, био је стално на удару полицијске цензуре, све до забране.

9) Лист *Балкански гласник* доноси прилоге из области трговине, индустрије, економије и финансија. Био је штампан и на француском језику.

10) Орган народне либералне странке.

11) Орган нишке месне заштите деце и омладине.

12) Први број *Српског југа* је објављен 28.новембра 1914.године. Штампан је у првој српској штампарији *Вардар.*

13) Лист *Ратни записи* је излазио два пута недељно. Укупно је изашло двадесет пет бројева у периоду од 14.октобра 1914 до 15.јуна 1915.године. Власник и одговорни уредник листа је Корнел Хоровиц.

14) Станко Кораћ, *Књижевни фељтон затребачког Србобрана*, у : *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1895-1914)*, зборник радова, Матица српска - Нови Сад, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1992, стр.179

15) Владимир Стаменковић, *Сад мој драги на Дрини, на стражи*, ***Ратни записи*** (Београд), бр.12 (14.март 1915.године), стр.196

16) *Југословенски гласник* уређује одбор Срба, Хрвата и Словенаца. То је први часопис који добија име - југословенски. Са њим је почела југословенска пропагандна штампа која ће се развити у савезничким земљама после окупације Србије 1915.године.

17) Издавач и уредник недељног и илустрованог листа *Отаџбина* је Петар О. Стијачић. Ниједан комплет овог часописа није сачуван у земљи.

18) Комлетан тираж Бојићеве алегоријске поеме *Каин* заплењује и спаљује бугарска окупаторска војска.

19) Предраг Палавестра, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918) (3*), ***Књижевна историја*** (Београд), бр.47 (1980), стр.440.

20) Лазар Марковић, *Ново Дело*, ***Дело*** (Ниш), Књига 72, 1, (15.март, 1915), стр.3

21) ибид.

22) ибид.

23) ибид.

24) ибид.

25) ибид.

26) М.Јорге, *Писмо,* ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр. 158.

27) Миливоје Павловић, *Проблем јужног словенства*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 6 (1.јун 1915) стр. 264

28) Белешке, *Енглески часописи о словенским и балканским стварима*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 6 (1.јун, 1915), стр. 288.

29) Белешке, *Сто басана*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр. 190

30) П.Ар., *Драгоцени цветови*, ***Дело*** (Ниш), књига 73,3 (15.јул, 1915) стр. 143

31) Белешке, *За наше храбре војнике*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр.190

32) Белешке, *За наше храбре војнике*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр.190

33) Белешке, *Француска ратна поезија*, ***Дело*** (Ниш), књига 73, 1 (15.јун, 1915) стр. 47

34) Иво Ћипико, Збег, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 1 (15.март, 1915), стр. 7.

35) Иво Ћипико, *Збег*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 1 (15.март, 1915), стр. 10.

36) ибид, стр.10.

37) Иво Ћипико, *Ратни дневник*, *Сабрана дела рим.4*, Просвета - ИП Србије, Београд, 1951, стр. 333.

38) Велибор Глигорић, Предговор, *Сабрана дела Ива Ћипика,* рим.1, Просвета - ИП Србије, Београд, 1951, стр. рим. 47.

39) Миљко Јовановић, *Иво Ћипико - живот и књижевни рад,* Градина, Ниш, 1980, стр. 332.

40) Главнину српске војске чинили су сељаци који су били национално свесни, честити и храбри. Због сиромаштва државе, многи су ратовали у својој одећи, у опанцима и са шајкачом на глави.

41) Тадија П. Костић, *Хе, хе ... издржаће то сеља*, ***Дело*** (Ниш), књига 73, 3, (15.јул, 1915), стр. 116.

42) ибид.

43) ибид.

44) ибид, стр.114

45) Милица Јанковић, *Жртве,* ***Дело*** (Ниш), књига 73, 2, (1.јул, 1915), стр. 54.

46) ибид. стр. 53.

47) ибид.

48) Радован Тунгуз-Перовић Невесињски, *Рудничко блато,* ***Дело*** (Ниш), књига 73, 1 (15.јул, 1915), стр. 9.

49) Предраг Палавестра*, Историја модерне српске књижевности - Златно доба 1892-1918,* СКЗ, Београд, 1986, стр. 352.

50) Милан Вукасовић (1882-1970) је 1901.године завршио војну академију и добио чин инжињеријског потпоручника. У рату је обављао дужност референта инжињерије дивизијске области. После Првог светског рата је пензионисан као ратни инвалид, у чину мајора. У српској књижевности се издвојио као баснописац мада је писао и романе, песме и филозофске есеје. Интересантно је да овај српски официр ни у једном свом остварењу није писао о војницима.

51) Леонид Николајевич Андрејев (1871-1919) је стекао велику попукларност после пораза руске револуције 1905.године. Дела су му песимистичка а у некима ствара визије ратних страхота.

52) Л.Андрејев, *Странац,* ***Дело*** (Ниш), књига 72, 6 (1.јун, 1915), стр, 259

53) Есеји Светислава Стефановића се под насловом *Мисли* појављују у чак пет ратних бројева часописа *Дело* и то у књигама 72 (5 и 6) и 73 (3,5 и 6)

54) Светислав Стефановић, *Мисли*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 5 (15.мај, 1915),стр. 197.

55) ибид, стр. 252.

56) Нема песама у бројевима 72, 1 (15.март, 1915), 72, 2 (1.април, 1915), 72, 5 (15.мај, 1915) и 73, 2 (1.јул. 1915).

57) У броју 72, 4 (1.мај, 1915) објављене су песме Т.Ђукића, Проке Јовкића и Милице Јанковић а у броју 73, 3 (15.јул, 1915) стихови Диса, Јосипа Миличића и Јелке Лукићеве

58) М.П.Стефановић, *Епитаф*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 3 (15.април, 1915), стр. 105

59) *Белешке*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр. 192.

60) *Белешке*, ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр. 192

61) Дис, *Пролеће 1915 године*, ***Дело*** (Ниш), књига 73,3 (15.јул, 1915), стр. 113.

62) ибид.

63) ибид.

64) ибид.

65) ибид.

66) ибид.

67) Милица Јанковић, *Јоргован,* ***Дело*** (Ниш), књига 72, 4 (1.мај, 1915), стр. 176

68) Исидора Секулић Стремницка,*Тихе строфе*, ***Дело*** (Ниш),књига 73,1 (15.јун, 1915), стр. 15.

69) ибид.

70) ибид.

71) Јелка Лукићева, *Враћање моме Брами*, ***Дело*** (Ниш), књига 73, 3 (15.јул, 1915), стр. 119.

72) Милица Јанковић, Жртве, ***Дело*** (Ниш), књига 73, 2 (1.јул, 1915), стр. 58

73) ибид. стр. 53.

74) ибид.

75) Окупаторски лист *Београдске новине* је излазио три пута недељно а од броја 33, 1916.године сваког дана. Штампан је латиницом а има текстова и на немачком језику. Од броја 5 (1915. година) уредник је Јурај Оршић-Славетићки а од 1917. године Милан Огризовић.